

"השאלה הערבית" בעיה יהודית

יוסף גורני: השאלה הערבית והבעיה היהודית/ זרמים מדיניים-אידאולוגיים בציונות ביחסם אל הישות הערבית בארץ-ישראל בשנים 1882-1948; ספרית אפקים/ עם עובד; 1985.

א. אין כמדומה צורך להכביר מלים על מקומו המרכזי של הנושא הנדון בספר זה הן במציאות ההיסטורית והן בתודעה ההיסטורית של החברה הישראלית. זה אינו רק נושא פוליטי אלא נושא תרבותי, ובצד גם קיומי. היחס אל מה שמכונה "השאלה הערבית" הפך לנקודת מוצא ולאבן בוחן להשקפותיו ולעמדותיו של אדם מישראל כשורה ארוכה ביותר של עניינים ונושאים, ובורו שאין מדובר כאן רק באידאולוגיה אלא לפניה השקפת-עולם. אין ספור חיבורים ומאמרים נכתבו על יחסה של התנועה הלאומית היהודית ללאומיות הערבית בכלל ולנוכחות הערבית בארץ-ישראל בפרט. רק באחרונה הופיע, למשל, ספרו של שחית טבת המתמקד במדיניותה של הדמות המרכזית בפוליטיקה הציונית, דוד בן-גוריון, כלפי "השאלה הערבית" ובחיבורים נוספים.

ההיסטוריוגרפיה הישראלית החדשה (שלא לדבר על זאת הלא-ישראלית) חלוקה לא מעט בעמדותיה ובפרשנותה כאשר מעבר לוויכוח ההיסטוריוגרפי מסתתר בסופו של דבר עניין אחר, שלעיתים הוא גלוי ומפורש ולעיתים הוא מובלע ומצפן היטב: הרי זוהי השאלה על מי מוטלת האשמה להפיכת העימות היהודי-ערבי בארץ-ישראל לסכסוך דמים מתמשך? האם מוטלת האחריות על המנהיגות הערבית, על המדיניות והדילומות הבריות או על שכמה של המדינות הציוניות, שלא הבינה את ערכי ארץ-ישראל, התעלמה מהם ונתנה יד לשורה ארוכה של מחדלים שהפכו הסכם בלתי-ניתן להשגה ומלחמה לתופעה חוזרת? מאחורי שאלה כזאת מסתתרת הנחה, נאיבית, ראויה לומר, כי הבנה "נכונה" יותר של המציאות עשויה היתה להניב פתרונות "טובים" יותר וכי הסכסוך הישראלי-ערבי נובע ומתמצה בעניינים כמו "הבנה" או "איה-הבנה", "התעלמות" או "איה-התעלמות", וכד'. בדרך-כלל, כידוע, מעורב הדיון ההיסטורי בשאלה רגילה זאת באינטרסים אידאולוגיים ופוליטיים. דע ובורות, ניתוח אובייקטיבי ודעות קדומות, מציאות ומשאלות-לב, סניגוריה וקטגוריה – כל אלה משמשים בערבוביה לא רק בפובליציסטיקה ובפולמוס הציבורי אלא גם בניתוח ההיסטורי האקדמי. שאלות "נייטרליות" כמו התפתחות דמוגרפית, דרך משל, הופכות מיד לשאלות פוליטיות רגילות ומעוררות מחלוקת עזה. כי שום אמירה היסטורית אינה יכולה לחמוק מידה התובענית של המשמעות הפוליטית מבלי שתשמש או תיראה כמשמשת טיעון פוליטי כזה או אחר. כאמור נכתבו לא מעט חיבורים חלקיים על יחסה של הציונות לשאלה הערבית. נחנך היה על-כן זה מכבר חיבור, שתכליתו המוצהרת היא להביא סיכום מסודר ושיטתי של מיגוון התגובות והתשובות הציוניות לשאלה זאת. ספרו של יוסף גורני אינו הנסיון הראשון, אבל הוא בלי ספק הנסיון המקיף והשלישי הראשון, ומכאן מוצא ידע ישמש כספריסוד (text) וספר-הידע (book) של הנושא ונקודת-מוצא ארוך לדינאים אחרים. הנסיון הזה לא היה משימה קלה כלל ועיקר, שהרי מדובר בכששים שנה לא רק של "היסטוריה" אלא כששים שנה של התדיינות בלתי-פוסקת בשאלה ושל התבטאויות רבות ומגוונות, מהן יציבות ומה משתנות במרוצת-הזמן. הספר, ראוי לזכור אינו עוסק לא בפוליטיקה ובדילומות הציוניות ולא במפגש הריאלי עם "המציאות" הערבית (לכן מוקדשים רק פרקי רקע קצרים וחיוניים).

ממילא דיון כרונולוגי לבדו היה בלתי-אפשרי והצורך החיוני בכסמטיזציה הביא את המחבר לארגן את השקפותיו או הגישות השונות בארבע מכלולים: 1. הגישה ההשתלבותית-אלטרוריסטית; 2. הגישה האדנותית-הבדלנית; 3. הגישה הליברלית-המעשית; 4. הגישה הסוציאליסטית. קונסטרקטיבית. ארבע מכלול-ההשקפה אלא נוסחו וגובשו בתקופה הפורמאטיבית של האידאולוגיה הציונית בארץ-ישראל (שהור בגולה היתה "השאלה הערבית" נושא שולי

בהתפתחות האידאולוגיה היהודית הלאומית המודרנית) וזאת בשנים 1882-1917. ארבע גישות אלה מצאו עצמן בפני דילמות אימננטיות ואתגרים היסטוריים בלתי-פוסקים במהלכה של תקופת המנדט. טיבם של אתגרים היסטוריים אלה והשינוי במענה כלפי "השאלה הערבית", לא נבעו-דווקא מהתמודדות שחלו בצד הערבי של המתרחש אלא בעיקר מתמודדות מרחיקות-לכת שחלו במצבו של העם היהודי בכלל ובמצבו של הישוב בארץ-ישראל בפרט. הציונות קבעה את עמדתה כלפי "השאלה הערבית" לאו דווקא על סמך שינויים שחלו ב"שאלה" זאת, אלא בהתאם לתמודדות שחלו במעמדה האובייקטיבי בתודעת הזמן ובתודעת הכוח שלה. קביעת האבסורד של הגישות הציוניות השונות בפרק הראשון, מקלה הרבה על הדיון בחלקים הבאים של החיבור.

ב. כל דיון בהבדלי ההשקפות שנתגלעו במחנה הציוני, שאינו רוצה לגלוש הישר אל הטפת-מוסר או אל הנחל האיתן של הפוליטיקה, חייב לפתוח בהגדרת המכנה-המשותף של הציונות (להוציא את החריגים בשוליה). לציונות היו כמה הנחות-אב שקבעו את המינימום הציוני ואת המכסימום הציוני. גורני מסכם את הנחות-האב שהשפיעו לדעתו במישורן או בעקיפין על עמדת הציונות כלפי הערבים ככאלה: א. שאיפה לריכוז טריטוריאלי; ב. שאיפה לכינון רוב יהודי בא"י; ג. שאיפה לפרודוקטיביות; ד. שאיפה להסנסציה של התרבות הערבית (לשאיפה זאת, לדעתו, היתה השפעה פחותה ביותר, אם בכלל, על היחס למעשה). הנחות אב אלו היו מעוגנות כולן בטענה הא-פריורית כי א"י היא

מולדתו ההיסטורית של עם ישראל, וכי הוא זכאי על-כן לכונן בה מחדש ולא-תנאי חברה לאומית-פוליטית (ולעיתים אף מדינה עצמאית). נמצא כי מי שלא הסכים לטענה א-פריורית זאת, בין כשהיא מתבססת על טיעון דתי-מטא-היסטורי ובין כשהיא מתבססת על טיעון לאומי "חילוני", דחה על-הסף את הליגטימציה של הציונות בכללה. ההתייחסות היהודית החדשה בא"י לא היתה התייחסות של מתגרמים אלא התייחסות המונחית על ידי אידאולוגיה לאומית ותפישת עולם היסטורית. לגבי דידו של מי שאינו מקבל את עיקרי טיעוניה של הציונות בתור שכזאת, אין שום חשיבות ואין שום ערך להבדלי האופיאנסים והגישות בתוך התנועה הציונית; מנקודת-ראותו של זה, התביעה לריכוזות לאומית יהודית על ארץ-ישראל או על חלק ממנה היא אחרופציה וקולוניאליזם חרי-חלק.

זו היתה עמדתם העקרונית של ערביי ארץ-ישראל, שהולשחם כתחברה לאומית-פוליטית הביאה אותם להיכנס בתחרות-קף בעקרונות הנוקשים הללו. אשור לצד הציוני, לזה היו כמה הנחות-מינימום שדי היה בן כדי לחולל עימות בינה לבין ערביי ארץ-ישראל. הציונות, כאמור זה עתה, לא יכלה להסכים לשום מערכת טענות אידאולוגיות השוללת את זכותו הלאומית של העם היהודי על ארץ-ישראל. ענינה היה לא בזכות לשבת בה כעת מיעוט או כעת חסות אלא בזכות לכונן בה חברה לאומית. לפיכך לא יכלה להסכים לכל עיקרון או לכל מדיניות המבקשים למנוע עליה יהודית לארץ-ישראל או להגביל אותה בשל שיקולים פוליטיים. הציונות גם לא יכלה להסכים בשום מקרה ובשום תנאי לריכוזות ערבית על ארץ-ישראל כולה, ובתוצאה מכך לקיומה של החברה היהודית כעדת-מיעוט בריכוזות ערבית. כשלב-ביניים, כצעד טקטי או עיקרון פוליטי ומוסרי, נמצאו לפעמים במחנה הציוני חוגים קובעים, שהיו נכונים לוותר לשעה או למדיד על הריכוזות היהודית או על השלמות הטריטוריאלית הנשואת, אבל אף לא חוג קובע ונחשב אחד היה מוכן להסכים להפסקת העליה היהודית או להפיכת החברה היהודית לעדת מיעוט וחסות בתוך מדינה ערבית. התהום רבצה לא רק בין שאיפות המכסימום של הציונות לבין הציונות הערבית (לא כולו, כמובן), אלא רבצה גם בין חביבות המינימום של הציונות לבין האינטרס הערבי. לגבי דידו של זה לא היה

הבדל משמעותי, אלא טקסי חמני בלבד, בין חביבות המינימום לחביבות המכסימום.

ג. מנקודת ראות אידאולוגית לא נוצרה כאן סימטריה. בצד הערבי לא התפתחה כל אותה מערכת של לבטים והתבטאות אידאולוגיות ומוסריות שהעסיקה כה הרבה את המחנה הציוני לא שהצד הערבי היה מאוחד בעמדותיו ובהשקפותיו או בנכונות שלו להסתגל לנוכחות היהודית בארץ-ישראל. אולם דאי שלא התפתח אצלו דיון כלשהו המטיל ספק בזכותו הלאומית ה"טבעית" וההיסטורית שלו על ארץ-ישראל. הציונות הפכה בלי ספק ל"בעיה ערבית" אבל באופן שונה ממה שהנוכחות הערבית הפכה ל"בעיה יהודית". בצד הציוני, כאמור, נוכחותה של השאלה הערבית והתעצמותה הטילו על כבד על יסודות הציונות ועל תולדות המפעל הציוני. הצורך להציע פיתרון עקרוני ל"שאלה הערבית" לא נבע על-כן רק מצורך פוליטי. אולי יותר מכך היה אצל רבים צורך אימננטי של השקפת-עולם. השקפת-העולם הציונית לא נראתה חקפה ושלמה בלי שתמצא בתוכה תשובה מספקת ל"שאלה הערבית". מכאן גם שחלק לא קטן מן ההתבטאויות בשאלה זו נבע לאו דווקא מתוך הרצון לגבש מדיניות אופרטיבית, ומתוך אמונה שמדיניות זאת תהיה ישימה וקבילה; שניתן יהיה לממש אותה במציאות. הרבה יותר מכך נבעו ההתבטאויות אלה מצורך למקם את "השאלה הערבית" בתוך המסגרת הכוללת של ההשקפה הציונית, והשקפת-העולם בכלל. שום תיאוריה לאומית וחברתית לא יכולה היתה לעמוד במבחן ולהיחשב "שלמה" אם לא נמצא לה פיתרון ראוי וקהרנטי ל"שאלה הערבית".

ד. לפיכך יותר ממה שהרבה מן ההתבטאויות היו מבוססות על הכרת המציאות או על אמונה שניתן להציע אותם לצד השני בהיותן קבילות עליו, הן נבעו מנקודת-מוצא סובייקטיבית מובהקת והתבססו על מכלול של דימויים ששיקפו לעיתים באופן פשטני, מציאות בלתי-מוכרת או מורכבת. הציונות, אפשר לנסח זאת במילים אחרות, ברה לעיתים תכופות מתוך המציאות המורכבת והסרת התשובה החד-משמעית אל האוטופיה והציפייה ולא פחות מכך גם אל התיאוריה. כך לכן הופיעו פתרונות רדיקליים שונים, שיותר ממה שיכלו להציע תשובה אופרטיבית נועדו ליישב סתירות פנימיות אימננטיות בין קטעים שונים של השקפת העולם. התיאוריה ההשתלבותית, דרך משל, שמבטאה באו ממחנות ציוניים שונים זה מזה, יותר ממה שהתבססה על ניתוח אובייקטיבי של משאלות-לב של הערבים, או של פעולת מכניזמים סוציו-תרבותיים, באה לצייר תהליך "אוטופי" שנועד לפתור דילמות אימננטיות בתוך התיאוריה גופא.

ה. ראוי לציין כי מחקר שעניינו באידאולוגיה הוא מחקר שעניינו בטקסטים בעלי אופי שונה ובעלי מעמד שונה זה מזה. מצד אחד, על-כן חייב המחקר העוסק בהיסטוריה של אידאות לתת ביטוי לכל מיגוון הרעיונות וההשקפות. אך מצד אחר עליו להבחין היטב בין מרכזי לפרפריה, בין טקסטים בעלי מעמד משני ושולי לבין טקסטים בעלי מעמד מרכזי; בין רעיונות שהועלו אגב-אורחא בספרות עיונית, במכתבים וכד', לבין טקסטים המעלים הצעות רשמיות ותוכניות רשמיות; בין המימד האופרטיבי לבין המימד הרטורי, בין הכוונות הנסתרות לבין הכיסי הטקטי שלהן. במילים אחרות, ההבחנה העקרונית העיקרית הנדרשת היא בין ההתבטאויות המשקפות "עולם פנימי" לבין ההתבטאויות שתפקידן להנחות מדיניות או לפעול "בעולם המדיני-הפוליטי". דוגמא אחת אולי תבהיר את הטענה הזאת.

גורני מקדיש מקום נכבד, ובצדק, לגישתו של ז'בוטינסקי כלפי השאלה הערבית ולהתפתחויות שחלו בגישה שהיא המאפיינת הבולטת של הגישה האידותית-בדלנית. הניתוח המעמיק והקולע של ההשקפה הרבציוניסטית הוא דיון ב"עולם פנימי", שבו היחס לבעיה הערבית משקף ומבטא תמונת-עולם אידאולוגית, אולם הוא חסר כל השפעה כמעט על המדיניות הציונית. מובן כי הגישה הרבציוניסטית והתמודדות שחלו בה עיצבו לא מעט את הפעילות במחנה הימין הארצישראלי בעיקר לאחר אפריל 1936, אולם קשה יהיה לטעון כי גישה זאת (ופעילות-זאת, שהתמצתה ב"תגובה", שהינה בטוור-נגדי) הייתה בעלת אפקט משמעותי. המיליטנטיות הרבציוניסטית יכולה היתה לכל היותר להחריף תגובה ערבית או לדרבן אותה במקרים מסוימים, אבל לא היא זו שקבעה את יחסי יהודים-ערבים בארץ-ישראל. מאידך, ושוב כפי שמציין המחבר ובצדק רב, לא הפולמוסים הפנימיים בין מפלגות "השמאל" הציוני הן שעיצבו את התגובה הערבית או השפיעו עליה אלא המעשה הציוני, כלומר בנייתה של חברה לאומית בארץ-ישראל ובעיקר בניית מוקדי-הכוח ויצירת הצבר-הכוח, שבחומרים רבים היו מעשי ידי תנועת העבודה. תנועת העבודה כתנועה מאורגנת היא גם זו שעמדה בחזית העימות היומיומי עם "הבעיה הערבית" הרבה יותר מאשר הרבציוניזם הפוליטי.

כאן איפוא מנוחת בעיית-היסוד של הדיון. נקודת-המוצא שלו היא המרכזיות של המניע הרעיוני. הנחתו של המחבר היא – כיוון שהציונות היתה התנועה המודרכת על ידי אידאולוגיה ואוריינטציה אידאולוגית, היא נדרשה בהכרח לקבוע מראש

יפה זניקוביץ

לאחי עכשיו לא פה

המקום אצלו נוגע

כשיצא את גופו
אספתי ריחו ופיו
עשיתי מקום להיות יחד
והמקום שלו נוגע במקום שלי
והפנים במקום שלו נגע
מקום שהיו בי כאבים בקש
הושטתי לו פנים
הולכתי ידיו על הפנים
ומקום אחר רואה נוגע
ואין לו
בקש אל יד מאד

עכשיו אנחנו בתהליך של אוהבים
והמקום אצלו נוגע
כפנים שלי
והמקום שלו נוגע
היכן שאין בי יותר מקום
היכן שאין בי יותר פנים
יש שם מלאכים

שעת סוסים

תבוא
שעת הסוסים בחלון מלא
בסוסים אצילים בכליו עינים
שמכלה את הראיה בחלון
היו גם סוסים אלהים
כמה סוסים ממדור הגונים
האחרים שלא יודעים
תולדות דברים מקפלים
רגליהם ומרפנים ראש
של סוג הסוסים

אחי
מגלב כליל בידיו
מדבר כאחד אל כלם דברים
בלשון הנקבה של הסוסים
ובורר בין סוסים שיטים
לבין סוסי גנאי שאינם
מרקמים
ידע שנגמר
ומעכשיו אדמה ללא זמן
סוסים!

שלא יגמר

פרחים שלאחר הגשם יבוא
אחור אחד מכל פמות האבל
בעולם, גבוה שדה חרוש
מתגעגע, קחי
נלקח דודי לקראת
מה שלא
כלו גבור עשוי
קשקשים מחכה לבלה מהצוננות,
עולה בדרך כל הגנים
אחור מסים של שדה
פקעות וכצלים
מתפלל לפני.

את מעורבותו ואת השפעתו. אומנם נכון הדבר כי תודעה לאומית-טריטוריאלית פלסטינית קיימת עוד לפני המנדט הבריטי, אולם רק המנדט הבריטי הוא זה שהפך את ערביי ארץ-ישראל לחטיבה פוליטית-מינהלית-טריטוריאלית נפרדת ושונה מהרבה בחינות מחטיבות הערביות האחרות באזור. הציונות, שלא הטילה ספק בזכותן של מדינות ערביות לזכות בצמצום מדינית (כלי קשר לשאלה האם אלו הן מדינות-הלאום או לא!) ראתה בערביי ארץ-ישראל את הגורם שנימוקים פוליטיים ונימוקים אידאולוגיים עמוקים קובעים את יחסו השלילי לציונות. ממילא הגיעה המדיניות הציונית למסקנה כי בן-השיח האפשרי היאלי שלה הן מדינות ערב השכנות, שלהן יש אינטרסים פוליטיים של מדינות ומכאן שאפשר לצפות מהן למדיניות פרגמטית. בדיוק זה התברר כי הכנסת מדינות ערב השכנות למעגל ה"שאלה הארצישראלית" לא הביא לפרגמטיזם (להוציא מצד עבדאללה) אלא רק הוסיף גורם מכשיל נוסף. כך או כך, מדיניות "הגמל והאהל" האמפירית-פוליטיסטית של וייצמן (ובן-גוריון) הותכנה לא על ידי נקיפות-לב מצפוניות, אלא, על ידי השאלה מה תהיה תגובת בריטניה, ומה ניתן יהיה להשיג ממנה. המשבר העמוק במדיניות הציונית התגלע, כאשר התברר שמדיניות המנדט עומדת בפני משבר! שהתהליך האבולוציוני-הקונסטרוקטיבי עומד בפני מחסום שלא ניתן לעבורו. ושברייטניה החליטה לסגת להלכה ולמעשה מן המנדט בקיץ 1939.

בתקופה הנידונה בספר הנדון, גובשו למעשה כל האופציות התיאורטיות לפיתרון הסכסוך הציוני-ערבי על הבעלות הלאומית על ארץ-ישראל. חלק מן האופציות נעזרו לשמש פתרונות לתקופת-ביניים ואחרות כפיתרון גמור. אירופה היסטורית היא כי הצעות שנדחו על ידי הציונות (כמו למשל התוכנית לאוטונומיה פרסונאלית שתוארה על ידי ב"ג כחכמת שנוגדה במחוז החולני של יהודה-הגיתו) עברו גילגול והפכו לבעור שנים להיות הצעות הנוגדות לפתור את בעיית ערביי ארץ-ישראל. תוכנית החלוקה של קיץ 1937 התקבלה על ידי המדינאות הציונית לא משום שמצאה פשרה בין התביעות הציוניות לתביעות הערביות אלא משום שנראתה כתוכנית היחידה שהיא ברת-ביצוע גם בניגוד לרצון הערבים (וכן גם ב"1947-1948). תוכנית אחרת נתפשו כבלתי ניתנת לביצוע לאור-דיוקא בשל לבטים אידאולוגיים, אלא מתוך הנחה שלציונות אין די כוח כדי להוציאן אל הפועל. הצעות אחרות, כמו מדינה דו-לאומית (מסגרת פוליטית-תחוקתית של שלטון משותף), השתלבותה של מדינה יהודית בפרדציה ערבית וכו', דרשו את הסכמתו של הצד השני ואילו תוכנית החלוקה, שלא קיבלה את הסכמתו של הצד הערבי כולו, נראתה על כן כתוכנית שיהיה בכוונה של הציונות להגשים ואף לקבל לה תמיכה או הסכמה מבחוץ.

לבסוף, ספרו של יוסף גורני מדגיש כי "השאלה הערבית" הפכה בתמונת-העולם הציונית, הן למציאות והן לסמל. "העולם הערבי" הפך בתמונת העולם הציונית והארצישראלית לשורה של דימויים וסמלים בעלי אופי שונה ומנוגד. לכל ציוני היה "העולם הערבי" שלו. הערבי תואר כפרא פרמיטיבי, קנאי ואלים, וכן "תלוש" חסר שורשים. או, היפוכו, כמי שיש לו שורשים עמוקים ו"טבעיים" בארץ-ישראל. הערבי הארץ-ישראלי תואר לעיתים כקורבן של הציונות ולעיתים כאויבה ההיסטורי והמטא-היסטורי. שהציונות, כקולקטיב, הציוני כפרט, הם קורבנות האלימות הרצחנית שלו. הן במישור היומיומי, הממשי, והן במישור הסימבולי, הפך הערבי, והפכה "השאלה הערבית", להיות לגורם נוכח, אינטנסיבי (ואובססיבי) בחיי ובתמונת-עולמו של הציוני. פיתרון "הבעיה הערבית" כבעיה פוליטית איננו מסתכם איפוא, רק במציאת הסדר הפוליטי, אלא, פירושה גם שינוי רדיקלי בתמונת-עולמו של הישראלי.

ההיסטוריה הפוליטית של הציונות לימדה, כי לא ויכוח אידאולוגי הוא זה המביא להכרעה, אלא, מאורע מדיני קיצוני, הכופה על המחנות השונים לגבש עמדות חד-משמעיות, ולהכריע בין אלטרנטיבות בודדות. מאורע כזה מהווה, הן קטליזטור, והן פרשת-דרכים. שלוש פעמים עמדה הציונות בפני צומת-הכרעה כזה. בשנת 1937, וללא תכלית; בשנת 1947-1948, שהייתה שנת הכרעה גורלית; ובשנת 1977, שההכרעה בה הייתה חלקית. השאלה, מתי תעמוד החברה הישראלית בפני צומת-הכרעה נוספת, צפויה בחיוב העתידי; וכלל לא ברור אם אכן תבוא ולאיה מסלול תשה את ההיסטוריה הלאומית היהודית.

בפני הקורא העברי מונח עתה איפוא המחקר המקיף והיסודי ביותר על יחסה של התנועה הציונית לשאלה הערבית. ההכרעה הפוליטית בודאי לא תושפע ממנו, אבל צריך לקוות, שלפחות הדיון הציבורי, יפיק ממנו את מה שהספר בא להציע לו: סקירה שיטתית וניתוח מאורגן ומעמיק של הגישות הציוניות, מקורותיהן והתפתחותן בחילופי העיתים. ■

יעקב שביט

את מקומה של "השאלה הערבית" הן בריאליה של ההווה והן בתמונת העתיד. אם היחס אל "השאלה הערבית" נתפש נקודת-המוצא ששואלת כיצד מאיר היחס הזה את האידאולוגיה הציונית הכוללת של הזרמים השונים בציונות, הרי אין ספק באשר למרכזיות ולחיוניות של הדיון באידאולוגיה. היחס אל השאלה הערבית, כאמור לעיל, עורר שאלות-יסוד מהותיות באשר ליחסה של הציונות לשימוש בכוח, לזיקה לטריטוריה, לשאיפה לריבונות פוליטית וכד'. אולם אם מדובר בעיצוב המאורעות ההיסטוריים "כפי שהם", הרי הדיון באידאולוגיה איננו מספק. גורני כותב, והרבה מדפי הספר הם ראיה לטענתו זאת, כי פעמים רבות נמצא, כלשוננו, "דמיון פרוכסני בדפוסי המחשבה של ארגונים פוליטיים יריבים בעלי השקפות גורם מנוגדות" (דמיון זה, ראו להבחין, היה קיים לעיתים בהנחות ולעיתים במסקנות). לפיכך, הוא ממשיך, ההבחנה המשמעותית מבחינה היסטורית איננה דיוקא ההבחנה בין דפוסי מחשבה שונים אלא ההבחנה בין דפוסי התנהגות ופעולה שונים. בעוד שהמפגש של תנועות אחרות בישוב עם השאלה הערבית היה מפגש חלקי ומגובל בלבד, לעיתים כמישור האידאולוגי והתיאורטי לבדו, המיפגש של תנועת העבודה היה מגש רב-ממדי, בא לידי ביטוי וגילוי כרוב תחומי-החיים ומתוך נקודת-מוצא של אחריות פוליטית ומדינית ישירה. אי-אפשר כמעט לבחון את האידאולוגיה הרביעיוניסטית כפי שהיא מיתרגמת במישור הפוליטי המדיני המעשי: לעומת זאת האידאולוגיה של השמאל נבחנה כמעט שעה שעה, והיא הייתה זו שהייתה צריכה להיתרגם למונחים אופרטיביים. מכאן כמובן ייחודה של תנועת העבודה והסכך שבו הייתה שרידה לכל אורך התקופה. לכן אפשר למצוא בה גישות קיצוניות לא פחות מאשר בימין, שכן המתח בין "עולם פנימי" לבין "המציאות ההיסטורית" היה בה בולט ואינטנסיבי.

בכל מקרה, ככל שנעניק למימד האידאולוגי חשיבות מרכזית, הנסיבות ההיסטוריות היו קובעות הרבה יותר. אילו, למשל, נענתה הממשלה הבריטית לתביעות הציוניות והסכימה לכפות פיתרון רצוי לציונות, מבלי להתחשב בהתנגדות הערבית, היו בלי ספק הרבה מן ההנחות האידאולוגיות בטלות ונגזרות; וכן גם היה הדבר בנסיבות היפוטטיות אחרות. האידאולוגיה הציונית בשאלה הנידונה לא הייתה רק תיאור הרצוי והנכסף אלא פעמים רבות עוד יותר אולי היענות ותגובה למצבים ולנסיבות שהיו רחוקים מרחק רב מן הרצוי והנכסף הזה.

ה. בעיית היסוד של התנועה הציונית בתקופת המנדט לא הייתה אפוא להגיע להסדר "סופי" עם ערביי ארץ-ישראל (ולאחר 1936, התוודע למצב החלקי של שליח מלחמת העולם הראשונה, עם מדינות ערב השכנות); הסדר כזה כאמור נראה בלתי אפשרי. בעיית היסוד הייתה כיצד למנוע מן "השאלה הערבית" להיות מכשול בלתי-עריכי בפני הגשמת הציונות. לא עצם הנוכחות הערבית בארץ-ישראל היא שנחפשה כמכשול, אלא המשמעות הפוליטית והאפקט הפוליטי של נוכחות זאת. הבעיה הציונית הייתה בעיקרה של-דבר "השאלה האנגלית". לאחר ימי ההתלהבות של הצהרת באלפור נהיה היה כי אנגליה איננה רואה בהקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל יעד מדיני שלה, ובדוואי שלא תהיה שותפה אקטיבית לכפותה של מדינה כזאת על ערביי ארץ-ישראל (ועל "העולם הערבי"). העובדה שמדיניות האיוון הבריטית הגבילה את הציונות ושלא הפכה בבלתי-ברירה פעילה לכל שאיפותיה (ובמרוצת הזמן הפכה גם למגיבלה ולמכשלה אקטיבית) הוכנה בצדק כנובעת מתפישת בריטית הנראתה בצד הערבי בעל-ברירה או גורם בעל חביעות מוצדקות או חזקות, שיש להתחשב בהן. אולי נקודת-המחלוקת העיקרית במחנה הציוני הייתה נעוצה בשאלה, האם ניתן בדרך כלשהי לשכנע את בריטניה כי לטובתה-היא ראויה שתנקוט מדיניות פרו-ציונית אקטיבית ותסייע לכפות פתרון ציוני בארץ-ישראל, או האם לא ניתן בשום אופן להשיג שותפות פעילה כזאת? "בובינסקי האמין מראשית פעילותו המדינית-הציונית שהדבר ניתן, והנחת-יסוד בלתי-ראליסטית זאת עיצבה את כל מדיניותו. וייצמן ותנועת הפועלים, לעומת זאת, הבינו כי הציונות יכולה להשיג רק הישגים חלקיים, וכי תביעות מכסימליסטיות לא רק שתידחנה על הסף אלא הן עלולות לגרום נזק. לא ערביי ארץ-ישראל כשלעצמם העסיקו איפוא את המדיניות הציונית אלא השאלה מה ניתן להשיג מבריטניה למרות ההתנגדות הערבית. ערביי ארץ-ישראל לא נתפשו לא על ידי התנועה הציונית (וגם לא על ידי מעצבי המדיניות הבריטית) כחברה לאומית-פוליטית בעלת מרכז סמכות דומיננטי ואחראי, שניתן להגיע איתו — ועם הציונות — להסכם הדדי בתיווך בריטי.

הרבה מן ההתבטאויות והתוכניות שהועלו בתקופת המנדט נועדו איפוא בעיקר לשתי מטרות אופרטיביות: 1. למצוא פתרונות-ביניים שיאפשרו את המשך התפתחותו הבלתי מופרעת של הבית הלאומי. 2. להוכיח לבריטניה כי הבית הלאומי אין משמעותו נישולם של ערביי ארץ-ישראל או כפיית שלטון יהודי עליהם. מכאן, בעיקרו של דבר, החיפוש הבלתי-פוסק אחרי נקודות הסכמה ותחומי מגע עם ערביי ארץ-ישראל ויותר מהם עם שליטי מדינות ערב השכנות. ערביי ארץ-ישראל נתפשו מצד אחד כגורם חלש ושלילי, אבל מצד אחר כגורם הקמאי והראדיקלי שהבעיה היא כיצד ניתן לנטרל